

A közvetlen közvetítő

A reprezentacionalizmus meghaladása a hegeli logikában*

I. BEVEZETÉS A JEL LOGIKAI ALAPVETÉSÉNEK ELEMZÉSÉBE

A jel alapvetően szellemi termék. A szellem – ha úgy tetszik: az ember – hozza létre a jelet, hogy az abban rejlő *érzéki látszás* princípiuma révén vele utaljon valami nem jelenlévőre, időben és térben távollevőre. Ez minden közvetítés alapszerkezete. A hegeli jelfogalom alapstruktúrája a klasszikus jelölő–jelölt megkülönböztetésen alapul. Ez a struktúra explicite a hegeli *Enciklopédia* szellemfilozófiai fejtegetései között jelenik meg. E dolgozatban az a célunk, hogy bebizonyítsuk, a hegeli szellemfilozófia ezen eleme más hegeli gondolati struktúrákon, *logikai alakzatokon* alapszik, még akkor is, ha világos, hogy a jel nem logikai entitás: a hegeli logikán belül ugyanis nem lehet beszélni az *érzéki látszás* princípiumáról.¹

* E dolgozat alapösszefüggéseit a zágrábi Nemzetközi Hegel Kongresszuson is előadtam 2000-ben, valamint egy korábbi változata a PhD értekezésem részét képezte. *A közvetlen közvetítése* címmel Robert Brandom is dolgozik jelenleg a tárgyalt problematikán (Brandom 2010); a 2010-es őszi félév Hegel-szemináriumán (Pittsburgh) Brandom most készül *A bizalom szelleme* című, Hegelt tárgyaló írását veszi alapul. Noha ő szövegszerűen *A szellem fenomenológiáját* tárgyalja, elemzése a közvetlenség (és különösen az *érzéki bizonyosság*) kapcsán (leginkább a hegeli elméletnek az inferencialista, illetve a reprezentacionalista interpretáció metszetében történő exponálása révén) a dolgozat e változatára is termékenyen hatott. Annál is inkább, mert az analitikus és kontinentális filozófia mostanra elaggott, de mégis létező megkülönböztetése tulajdonképpen nem más, mint a kanti örökség feldolgozásának, vagy inkább meghaladásának eltérő üteme az angolszász és a kontinentális filozófiában. Brandom eklatáns példája annak, hogy az angolszász analitikus filozófia mára behatóan foglalkozik Hegellel, ahogyan azt már Rorty is látta: „A logikai empirikusok Frege és Russell segítségével nyelvivé tették azokat a régi kanti megkülönböztetéseket, amelyeken Dewey véleménye szerint Hegel segítségével túlléptünk. E megkülönböztetések újbóli feloldásának története – Quine vezetésével, a neopragmatikusok révén – az amerikai filozófia újrapragmatizálásának – és egyúttal dekantianizálásának és reheelianizálásának – története.” (Rorty 1997. 16–17.)

¹ „A tulajdonképpeni 'logikai' meghatározások, melyek az elgondolt egymásra vonatkozásait alkotják, úgymint: azonosság, különbözőség, reláció és viszony stb., [...] mindvégig csak oly módon működnek, ahogyan a nyelvbe ágyazódnak. A grammatikában tehát logikai struktúrák reflektálódnak. [...] A logika eszméjében teljesül be [...] a nyelv, amennyiben a gondolkodás minden gondolati meghatározást, amelyekkel találkozik s melyek a nyelv természetes logikájában működnek, átfut, s a fogalom gondolkodásához kapcsol hozzá.” (Gadamer 1971. 64) Noha Gadamer fenti idézete alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelv és a hegeli logika összefügg, most arról van szó, hogy a hegeli logikában a nyelv s ezzel a jel maga nem

A hegeli gondolkörön belül a *jel* a lényeggel, pontosabban a lényeghez való eljutással függ össze. Ez a mindennapokban megnyilvánuló kommunikáció szintjén azt jelenti,² hogy *valamit* el szeretnék neked mondani, s ez a valami több, *lényegibb* annál, mint az a hangsor, amelyet kimondok. A jelsorozattal valami másra utalok, arra, ami *lényeges* a kommunikációs aktusban. A jel struktúrájának ezen a mindennapokban megnyilvánuló, *prózai* jelentésén túl a jel fogalma Hegelnél egy mélyebb, *poétikus* jelentőséggel is bír, s általában véve a *közvetítés* (*Vermittlung*) problematikájával függ össze.

A kommunikációs aktus is közvetítés, annak azonban pusztán határeset: szituáció, amely rengeteg feltétel teljesülése esetén alakul ki. A *közvetítés mint olyan* azonban előfeltétel-mentes: nem szükséges semmilyen előfeltétel ahhoz, hogy egyáltalában legyen közvetítés. A hegeli gondolkodás egyik nagy felismerése, hogy már eleve, mindig benne vagyunk a közvetítésben: s nemcsak mi magunk, hanem minden, alapvetően a tárgyiaság is eleve közvetítésben van. Mert mit is jelent a közvetítés?³ Nem mást, mint azt, hogy *valami van, s ez a valami különbözik más valamiktől*. Már ez a különbség is közvetítés: pontosabban maga a *különbség* a közvetítés. Az, hogy valami különbözik valamitől, előfeltételezi az egységet. Csak úgy lehetséges a különbség, ha a „valami” határai látszanak. A határok látszása pedig már a határon túlit is láttatja. Csak úgy van valami, ha az a valami egyúttal nem-valami.⁴ Ez az ontológiai oldal.

Ennek episztemológiai struktúrája azt jelenti, hogy a valamiről való tudás semmiképpen nem lehet *közvetlen*. A tudás, a megismerés ugyanis csak és kizárólag

---

tematikus, viszont a nyelv egyes elemei (mint az azonosság, különbözőség stb.) értelmező fogalmakként működnek: „Az értelmező fogalmak mint olyanok a megértésben egyáltalán nem válnak tematikussá. Ellenkezőleg: az a rendeltetésük, hogy eltűnjenek amögött, amit értelmezve megszólaltatnak. Az értelmezés paradox módon akkor helyes, ha képes arra, hogy ilyen módon eltűnjék. S ugyanakkor mégis érvényes, hogy mint eltűnésre hivatottnak, meg kell mutatkoznia. A megértés lehetősége feltételezi az ilyen közvetítő értelmezés lehetőségét” (Gadamer 1984. 279), hiszen „a szövegnek az értelmezés révén kell megszólalnia” (Gadamer 1984. 272). A logikai fogalmak értelmezik a logikai eszme kifejlődését, de maguk nem lesznek tematikusak mint jelek: eltűnésükben mutatják fel a jelentést.

² A kommunikáció szó (a latin *communicare*-ből, illetve *communi*-ből eredeztetve) maga is a szétosztásra, az ugyanazon *közös* tartalomtól való részesedésre utal. Ennyiben megfeleltethető a közvetítés (*Vermittlung*) legbensőbb hegeli jelentésének, miszerint a különbség leküzdése (= közvetítés) nem pusztán két független objektum érintkezése, hanem az eredeti egységhez való visszajutás mozgását jelenti. Ennek persze előfeltétele az eredeti és a közvetített egység tételezése, a *minden egy* ontológiai és episztemológiai álláspontja. A hegeli kommunikációelmélet tehát a közvetítés elmélete, a rendszer, amelyben az eszme (maradéktalanul) közvetíti magát.

³ Természetesen a közvetítés eredete a klasszikus szillogizmus közvetítésében keresendő: a középfogalom mint közvetítő alkotja a következtetés gerincét. Hegel közvetítésfogalma ez a középfogalom mint közvetítő a rendszeralkotáshoz használt módszerének alapeleme.

⁴ Vö. Hegel 1957b. 21–55. Az azonosság és különbség ellentmondása, s ezek közös alapjának (*Grund*) felmutatása a reflexiók meghatározások feladata a lényeglogikai meghatározások között. Az ebből létrejövő „dolog” (*Ding*) tulajdonképpen a létlogikai „valami” (*etwas*) lényeglogikai applikációja.

a közvetítésen keresztül mehet végbe.⁵ Kantnál a közvetítés csak a jelenségvilágon belül játszódik le, jelenség és ismeret között. A magánvaló dolog részben kimarad a folyamatból: szakadék tátong a magánvaló és a jelenség között. Ezért a közvetítés Kantnál lineáris mozgás szemlélettől gondolkodásig (a sémán keresztül). A jel (séma) – Hegel szemszögéből nézve – itt nem jut el a lényeghez, mindvégig pusztán a jelenséget jelöli. Hegel arra tesz kísérletet, hogy gondolati rendszerében azt modellezze, hogy a közvetítés miképpen bontakoztatja ki a magánvalót. Ez azt eredményezi, hogy Hegelnél a magánvaló dolog nem kanti értelemben veendő, azaz nem érint(het)etlen határfogalom, hanem maga a *közvetlen* (nem a kanti közvetlen szemlélet értelmében). Ez talán még több fejtörést okoz, mint a kanti magánvaló dolog koncepciója. Itt ugyanis *ezt a közvetlent kell közvetíteni*. Az ismeret csak úgy lehetséges, ha közvetítik; de akkor közvetítetté válik, azaz nem lenne közvetlen ismeretünk. Hegel az általa alkalmazott jelstruktúrával kívánja ezt a gordiuszi csomót megoldani, pontosabban átvágni.

A jel ugyanis maga a *közvetlen közvetítő*, amely nem látszik a közvetítésben, s a közvetítés folyamata sem tűnik szembe. Olyan, *mintha* közvetlenül a dologról beszélünk. Ilyen tökéletes *jelzés* csak a nyelvben lehetséges, csak a nyelvi jelek elégítik ki a jel fogalmának e feltételeit. A többi jelszerű alakzat többé-kevésbé megfelel ugyan jel mivoltának, de a jel sehol máshol nem marad oly mértékben láthatatlan, mint a nyelvben. Persze a nyelvben maga a nyelv is tematikussá válhat. A jelre való reflexió azt eredményezi, hogy a jel megszűnik jelnek lenni. A mi esetünkben, amikor a „jel”-ről beszélünk, már valami tematikusról beszélünk, egy jelről, amely a jelre mutat.

Brandom pragmatista alapállásról – és Hegellel való intenzív foglalatalkodás után – jut arra, hogy megállapítsa: „Lennie kell olyan képzeteknek (*representings*), amelyeket közvetítetlenül tudunk: inkább birtokunkban vannak, mint-hogy képzelnénk őket (képzetünk lenne róluk)” (Brandom 2010. 3). A hegeli jelfogalom magában hordozza ezt a dilemmát, sőt annak egyfajta megoldását is: a jel alapjául szolgáló lényeg megteremti a közvetlenség közvetítésének alapfeltételét, de nem az antireprezentáció Rorty-féle, termodinamikai értelmében: azaz az ember lényege nem a külvilággal való fizikai-biológiai egység (együvé tartozás). A jel a közvetítés alapegysége. A közvetítés pedig a hegeli értelemben vett filozófia feladata. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy Hegelnél a jel struktúrája a lényeg (*Wesen*) felé tör: a lényegét kívánja megragadni. *Ilyen értelemben a jelölő pusztán lét, a jelölt pedig maga a lényeg.*

A lét és a lényeg viszonyát Hegel *A logika tudománya* című művében tematizálta (Hegel 1957a és 1957b). A lét arra szolgál, hogy keresztülmenjünk rajta, hogy eljussunk a lényeghez. A logika harmadik szintje a fogalom birodalma, amelyben jelölő és jelölt, lét és lényeg egységbe kerül. Ez a gondolkodásban történik meg:

⁵ „Hegel az empirikus megismerést a közvetlenség és a közvetítés különösen strukturált együttműködéseként írja le” (Brandom 2010. 15).

a nyelv funkcionalitása a gondolkodásban bomlik ki. Hogy ezek a rendszertani összefüggések (filozófia, közvetítés, nyelv, lét, lényeg, jel, jelölő, jelölt, gondolkodás és fogalom között) nyilvánvalóvá váljanak, bele kell bocsátkoznunk annak elemzésébe, hogy a jel struktúrája milyen módon fedezhető fel a hegeli rendszer egyes elemeiben s ezek egymásra hatásában. Ennek első lépése a jel fogalmának vizsgálata a maga rendszertani helyén lenne: az *Enciklopédiában*.⁶ De most nem ezt vizsgáljuk; mélyebbre megyünk ennek *logikai* alapját keresve.

A *logika tudománya* tanulmányozásához analitikus módszert hívunk segítségül: egy szövegrészt fogunk tüzetesebben megvizsgálni, mégpedig a lényeg tanának egy bekezdését. A mondatokat sorra vesszük a „jel” hegeli struktúrájára vonatkoztatva. Ez a szöveg ugyanis olyan logikai struktúrákat fejt ki, amelyek nem maguk alkotják a jelet *magát*. Hiszen a jel nem logikai alakzat. Itt csak azt a gondolati alapot alkotja meg Hegel, amely megteremti annak lehetőségét, hogy a rendszer egy kifejtettebb pontján, a szellem filozófiájában megalkothassa a jel struktúráját. Az elemzés ezért nem magáról a jelről szól, hanem annak *alapjáról*. Elemzendő szövegünk *A logika tudományának* második részében, a lényeg tanában található.

A hegeli logikai definíciókat nem tekinthetjük szigorúan gondolkodási struktúrák tárgyalásának, hanem inkább az eszme (*Idee*) diskurzív, emberi gondolkodás formájában kifejtett formájának. A diskurzivitás emberi szükséglet, amely a végességből és az időbeliségből ered. Az abszolútum nem véges és nem időbeli, s így nincs is szüksége a diskurzivitásra: az abszolútum kifejlődése csak számunkra folyamatjellegű, az örökkévalóság szemszögéből már mindenkor megtörtént. Ezzel csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a következőkben tárgyalt logikai struktúra Hegel elméletében nem magának az emberi gondolkodásnak a struktúrája, hanem az emberi gondolkodás *magában való szerkezete*, gondolatilag megragadva és fogalmilag kifejezve. Ez a jel fogalma tekintetében azt jelenti, hogy bár a jel szellemfilozófiai fogalom, magánvaló szerkezetét a logikai struktúrákban lelhetjük fel.

A jel hegeli fogalma kettős struktúra: jelölőből és jelöltből áll. A jelölő egy bizonyos szemlélet, amely nem önmagát jelenti, hanem valami másra utal: a jelöltre. A kettő kapcsolata az elmében van meg: a jel jelentése az emlékezetben tárolódik. A *szellem filozófiájában* kifejtett gondolatmenet szerint a jelölő a maga megszűnt-létében (*Aufgehobensein*) a látszat (*Schein*) struktúráját hordja magán, míg az egész jelstruktúra az elmén belül az egzisztencia (*Existenz*), illetve a jelenség (*Erscheinung*) logikai fokát képviseli. A törölt mondat banalitás.

Az egész lényeglogika megfeleltethető filozófiatörténeti mozzanatoknak (ahogyan ezt maga Hegel is megteszi). A lényeglogika nagyrészt a spinozai filozófiába való behelyezkedést hivatott elvégezni: „az objektív logika második könyvében [azaz a lényeg tanában – M. N.] utaltunk arra, hogy az a filozófia,

⁶ Ahogyan azt doktori értekezésemben megtettem.

amely a szubsztancia álláspontjára helyezkedik, s rajta megmarad: Spinoza rendszere. [...] A szubsztancialitás viszonyát a lényeg természete hozta létre” (Hegel 1957b, 190). Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a lényeglogikában *nincs szó a jelről magáról*. Sokkal inkább a *közvetlenségről* és a *közvetlenségről*, mind episztemológiai, mind ontológiai értelemben.⁷ Ennek következménye, hogy ami a szellemfilozófiában a szó mint nyelvi jel, elméleti dolog, az a lényeglogika szintjén mint *a konkrét dolog* jelenik meg. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az elméleti jelenségek Hegelnél ugyanazon struktúra szerint jönnek létre és rendeződnek el, ahogyan az a logikai jelenségek esetében történik. Most ennek a logika és szellem közötti viszonynak a strukturális oldalát vizsgáljuk: azt, hogy miként fedezhető föl a szellemben a logika szerkezetisége, és *vice versa*.

Szövegünk az alap fogalmát tárgyaló fejezet,⁸ azért, mert az alap fogalma tekinthető a lényeg önmeghatározásának, a lényeg lényegiségének.⁹ Ezt feleltetjük meg a jelölt oldalának, a jelviszony *lényegi* (*Wesentliche*) komponensének. A jelenség-fejezetben tárgyaltak a lényegen belül a *látzat*, illetve a *látzás* (*Schein*) színterét jelentik, s ezt feleltetjük meg a jelölő oldalának. Ennek a megfeleltetésnek további előfeltételei és körülményei vannak, amelyekre ki kell térnünk. A szellemfilozófia kérdéses alakzatának és a logika tárgyalandó részének *megfeleltetése* abba az alapvető inkompatibilitásba ütközik, hogy a jel-alakzat *kettős*, míg a lényeg struktúrája *egységes* természetű. A jel-alakzat kettős természetét a fentiekben érintettük. Meglepőnek tűnhet, hogy a lényeg egységes természetét hangsúlyozzuk: a lényeg ugyanis a logika egészének *második* fokozata. Ez a hegeli alapséma szerint mindig az elsőtől való elkülönülődés, az önös lehatároltság jellemzőjével bír. S mégis: a lényeget mint alapvetően egységet, sőt mint az önmagával való egységet kell meghatároznunk. Ez abban gyökerezik, hogy az egység Hegelnél csak a kettősségen, illetve a különbözőségen keresztülment, magához visszatérő egység. Ez a lét szférájában lehetetlen. A lényeg (*Wesen*) viszont *végezredményét tekintve* egységes. Ez a végeredmény a fogalom (*Begriff*). Ezért fejezzük ki ezt úgy, hogy a lényeg egységes: a lényeg az egységhez magához, míg a lét magából kifelé, a szétválasztó reflexióhoz törekszik. A lényeg a reflexió (*Reflexion* [vissza-hajlás]) *megvalósulása* (*Wirklichkeit*), a magához való

⁷ „[Hegel] számára a filozófia ugyanannyira tevékenység és érzés, mint megismerés” (Cunningham 2001. 26). Cunningham leginkább McTaggart „a filozófia tudás” (azaz *pusztán* tudás, ontológiai oldal nélkül) tételét vonja kétségbe, és kimutatja, hogy Hegel a logika és a metafizika egyesítését viszi végbe. Tétele szerint az *Enciklopédia* három fő része *pusztán* a nézőpont megváltozását jelenti, s nem azt, hogy a három rész az eszme fejlődésének egymásra következője volna. Vö. Cunningham 2001. 2. fejezet: *Ontológia és episztemológia*.

⁸ A hegeli lényeglogika tanulmányozásához vö. Marcuse 1989.

⁹ Ezzel eltérünk Wohlfart elemzésétől, aki egészében a valóság fogalmán belülre teszi a nyelv helyét a hegeli logikában (vö. Wohlfart 1984). Elemzésünkben nem a nyelvről van szó, hanem a nyelvet alkotó jel struktúrájáról, amely később válik nyelvi rendszerré. A nyelvnek mint jelrendszernek a helye valóban későbbi logikai fogalmakkal írható le, s a valóság szférája fontos szerepet játszik (a gondolkodás logikai párjaként).

visszatérés. Ennek tökéletes megvalósulása (valósága) a fogalom lesz. Tulajdonképpen a fogalom tekinthető a valódi egységnek. Amit most vizsgálunk kell, lét és lényeg viszonya: mégpedig *a lényegen belül differenciálva*.

Ebből adódik az egész kérdés bonyolultsága: a lét magából *kitüremkedve*, magán keresztülmenve valami máshoz jut el: ez a *lényeg*. De ez a lényeg önmaga, s ennek *realizálása* a reflexió. A reflexió a lét magához való visszahajlása *a lényegen belül*. S ebből adódik az említett *inkompatibilitás* a vizsgált szellemi alakzat (a jel) és a lényeg struktúrája között: s ezért nem lehetséges lineáris megfeleltetés logikai és szellemi struktúrák között. Sokkal inkább lehetséges azonban a *cirkuláris adekváció*,¹⁰ azaz a körstruktúra megvalósulásának nyomon követése. Egyes szellemi struktúrákban logikai mozgássorozatok egész halmaza *együtt* jelentkezik, azaz a szellemi megvalósulás szintje több logikai mozgásra vezethető vissza. Ez a helyzet a vizsgált tárgy esetében is: a jel szellemi alakzata magán hordja a lényeglogika egészének összetett mozgássorát. Ezért nehéz feladat hárul ránk: egyszerre kell felvázolni a logikai-szellemi összefüggést, és szem előtt kell tartani ennek az összefüggésnek a lineáris ábrázolhatatlanságát.¹¹ Így elemzésünk a vizsgált probléma *kimerővített modellje*. Ez nem is lehet másként, ennek tudatában vagyunk. Az, hogy a jelölt oldaldnak az alap, a jelölőnek a pedig a jelenség felel meg, a logika és a szellemi szféra közötti összefüggés értelmileg lehatárolt esete: *határeset*, amelynek pusztán „érthetősége” és felvázolhatósága miatt kell az analízis tárgyául szolgálnia.

II. A LÉNYEG ALAPJA – AZ ALAP FOGALMÁNAK ANALÍZISE

Az elemzett szöveg az alap-fejezetben (*Grund*) található. Hegel ezt az abszolút alap (*Absoluter Grund*), a meghatározott alap (*Bestimmter Grund*) és a feltétel (*Bedingung*) mozzanataiban tárgyalja. E három szövegrészt megelőzi egy alcím nélküli szövegrész, amelyet az alapról szóló fejezet bevezetésének tarthatunk. Ennek az ötödik bekezdését elemezzük.

¹⁰ A *cirkuláris adekváció* terminus (a metafizikai monizmushoz hasonlóan) önellentmondást tartalmaz. Az *adekváció* (amely tulajdonképpen az *adaequare* [egyenlővé tesz] igére vezethető vissza) azt jelenti, hogy valamit megfeleltetnek valami másnak, egyenlőségjelet tesznek közöttük: lineáris viszonyt tételeznek. A körjellegű megfeleltetés során azonban alapvetően más viszonyítás történik, hiszen pl. a szellemfilozófia és a logika közötti összefüggések nem az eredeti értelemben véve adekváltak. A cirkuláris adekváció során mindazon mozgásformákra és alakzatokra tekintettel kell lenni, amelyek a hegeli rendszerben két alakzat között fellelhetők. Azaz a logika egyes alakzatait, pl. a lényeglogika egyes fogalmait nem lehet a fogalom tanát és a természetfilozófiát megkerülve egymáshoz hasonlítani, hanem igenis be kell járni azokat a gondolati köröket, amelyeket maga az eszme jár be, a rendszerben a tárgyalt fogalom után következő fokozatokban.

¹¹ Az eszme, illetve a szellem alakzatainak linearitáson alapuló értelmezését illető kritikájához vö. Rózsa 2007. 39–62.

Die Reflexion ist die *reine Vermittlung* überhaupt, der Grund ist die *reale Vermittlung* des Wesens mit sich. Jene, die Bewegung des Nichts durch Nichts zu sich selbst zurück, ist das Scheinen seiner in einem *Anderen*; aber weil der Gegensatz in dieser Reflexion noch keine Selbständigkeit hat, so ist weder jenes Erste, das Scheinende, ein Positives noch das *Andere*, in dem es scheint, ein Negatives. Beide sind Substrate, eigentlich nur der Einbildungskraft; sie sind noch nicht sich auf sich selbst Beziehende. Die reine Vermittlung ist nur *reine Beziehung*, ohne Bezogene. Die bestimmende Reflexion setzt zwar solche, die identisch mit sich, aber zugleich nur bestimmte *Beziehungen* sind. Der Grund dagegen ist die reale Vermittlung, weil er die Reflexion als aufgehobene Reflexion enthält; er ist *das durch sein Nichtsein in sich zurückkehrende und sich setzende* Wesen. Nach diesem Momente der aufgehobenen Reflexion erhält das Gesetzte die Bestimmung der *Unmittelbarkeit* eines solchen, das außer der Beziehung oder seinem Scheine identisch mit sich ist. Dies Unmittelbare ist das durch das Wesen wiederhergestellte Sein, das Nichtsein der Reflexion, durch das das Wesen sich vermittelt. In sich kehrt das Wesen zurück als negierendes; es gibt sich also in seiner Rückkehr-in-sich die Bestimmtheit, die eben darum das mit sich identische Negative, das aufgehobene Gesetzsein und somit ebensosehr *seiendes* als die Identität des Wesens mit sich als Grund ist. (Hegel 1963. 64.)¹²

A bekezdést mondatról mondatra fogjuk elemezni. A kilenc mondatot a következőképpen oszthatjuk fel:¹³

¹² A paragrafus szövegét a továbbiakban német nyelven idézem, mivel a magyar fordítás használata során a szöveg összetettsége miatt újra és újra vissza kellene térnünk a német eredetihez, s ez szükségtelenül tovább bonyolítaná az elemzés kifejtését. Szemere Samu fordításában a szövegrész így hangzik: „A reflexió a *tiszta közvetítés* általában, az alap a lényegnek magával való *reális közvetítése*. Amaz, a semminek mozgása a semmin keresztül vissza önmagához, *önmagának* látszása egy *másban*; mivel azonban az ellentétnek ebben a reflexióban még nincs önállósága, azért sem amaz első, a látszó, nem pozitív valami, sem pedig a *más*, amelyben látszik, nem negatív valami. Mind a kettő tulajdonképp csak a képzelőerő szubsztrátuma; még nem önmagukra vonatkozók. A tiszta közvetítés csak *tiszta vonatkozás*, vonatkoztatottak nélkül. A meghatározó reflexió olyanokat tételez ugyan, amelyek azonosak magukkal, de egyúttal csak *meghatározott vonatkozások*. Az alap ellenben reális közvetítés, mert a reflexiót mint megszüntetett reflexiót tartalmazza; *nemléte által magába visszatérő és magát tételező* lényeg. A megszünt reflexiónak e mozzanata szerint a tételezett a *közvetlenségnek*, olyasvalaminek a meghatározását kapja, amely a vonatkozáson, vagyis a maga látszatán kívül azonos magával. Ez a közvetlen a lényeg által újra helyreállított *léte*, a reflexió nemléte, amely által a lényeg közvetíti magát. Magába a lényeg mint negáló tér vissza; magába való visszatérésében adja tehát magának a meghatározottságot, amely épp ezért a magával azonos negatív, a megszüntetett tételezettség, s így éppannyira *léttel bíró*, mint a lényegnek magával való azonossága mint alap.” (Hegel 1957b. 57)

¹³ Jelmagyarázat: [] = mondaton kívüli magyarázat: azaz egy utalószó egy másik mondatra vonatkozik. <> = mondatrészek közötti magyarázat, utalás jelzése. {} = magyarázó (eredeti, hegeli) tagmondat, felsorolás, amely bővíti a főmondatot. // = az én hozzáfűzésem, magyarázatom. Egy-egy azonos osztályú jel megkülönböztetése a jelek többszörözésével történik (pl. <a>, <<b>>, [a], [[b]] stb.).

- (1) (a) Die Reflexion ist die *reine Vermittlung* überhaupt,
 (b) der Grund ist die *reale Vermittlung* des Wesens mit sich.
- (2) (a) [Jene] {} ist <das Scheinen /seiner/> in einem <<Anderen>>;
 (b) aber {} ist weder <jenes Erste>, das <Scheinende>, ein Positives noch das
 <<Andere>>, in dem <es> scheint, ein Negatives.
 {die Bewegung des Nichts durch Nichts zu sich selbst zurück,}
 = (1) (a) [Die Reflexion, die *reine Vermittlung*]
 {{weil der Gegensatz in dieser Reflexion noch keine Selbständigkeit hat, so}}
 // = des Nichts
- (3) (a) [Beide] sind Substrate, eigentlich nur der Einbildungskraft;
 (b) [sie] sind noch nicht sich auf sich selbst Beziehende.
 (2) (a) [a. das Scheinen seiner, b. das Andere]
- (4) [Die reine Vermittlung] ist nur [*reine Beziehung*], ohne Bezogene.
 [] = (1) (a)
- (5) Die bestimmende Reflexion setzt zwar <solche>,
 (a) die identisch mit sich,
 (b) aber zugleich nur bestimmte <Beziehungen> sind.
- (6) Der <Grund> [dagegen] ist die reale Vermittlung, weil <er> die Reflexion als auf-
 gehobene Reflexion enthält; <er> ist *das durch <sein> Nichtsein in sich zurückkehrende*
 und *sich setzende <<Wesen>>*.
 [] = gegen die bestimmte Reflexion (5), reine Vermittlung (1)
 <> = Grund
 <<> = Wesen
- (7) das <Gesetzte> erhält {} die Bestimmung der *Unmittelbarkeit* eines <solchen>, <das>
 außer der Beziehung oder seinem Scheine identisch mit sich ist.
 {Nach diesem Momente der aufgehobenen Reflexion}
- (8) <Dies Unmittelbare> ist das durch das Wesen wiederhergestellte <Sein>, das
 <Nichtsein der Reflexion>, durch das das Wesen sich vermittelt.
- (9) (a) In sich kehrt das <Wesen> zurück als negierendes;
 (b) <es> gibt sich also in seiner Rückkehr-in-sich die Bestimmtheit, die eben da-
 rum das mit sich identische Negative, das aufgehobene Gesetzsein und somit
 ebensosehr *seiendes* als die Identität des Wesens mit sich als Grund ist.

Látható, hogy a bekezdés két részre oszlik, amelyeket egy bevezető mondat előz meg. A bevezető mondat az első mondat, amelynek két tagmondata – (1) (a) és (1) (b) – a bekezdés további felosztását vetíti elő. A (2)–(5) mondatok ennek értelmében az első mondat első tagmondatát, míg a (6)–(9) mondatok az első mondat második tagmondatában tematizáltakat fejtik ki. Az első mondat alkotja a struktúra kiindulópontját, egyben annak középpontját. Ezért azt a stratégiát választjuk, hogy az első mondatot két ízben elemezzük, először annak közvetlen jelentésében, másodszer a bekezdés egészének elemzése után: összegezve ezzel az egész bekezdés jelentéstartalmát.

1. Az első mondat első analízise

- (1) (a) Die Reflexion ist die *reine Vermittlung* überhaupt,
 (b) der Grund ist die *reale Vermittlung* des Wesens mit sich.

Az első mondat két mellérendelt tagmondatból áll. Az első tagmondat a *reflexiót* (*Reflexion*), a második az *alapot* (*Grund*) tematizálja. Mindkettőt a közvetítés (*Vermittlung*) fogalmával hozza összefüggésbe. Mit jelent ez pontosabban? Általánosan véve a mondat (a felsorolás nyelvi eszközével) megkülönbözteti a reflexiót az alaptól. Ennek rendszertani okai a következők: a reflexió mint olyan a lényeglogika magánvaló (első) foka. Ennek a hármas tagolódásnak a csúcán az alap fogalma áll. Azaz a reflexió legmagasabb formai alakzata nem más, mint maga az alap. Ez a reflexió és az alap identitása. A különbségtétel akkor válik érthetővé, ha arra gondolunk, hogy a reflexió általános meghatározása a kifejtés egész menetét egyszerre jelenti: azaz a *reflektálatlanabb*, magánvaló reflexiók fokokat (látszat és lényegiségek) is.¹⁴ Az alap ellenben a reflexió legkonkrétabb kifejeződése: a „reális”, magán- és magáértvaló mozzanat. A mondat különbségtétele nem pusztán két kategoriálisan különböző entitás elhatárolását fejezi ki, hanem a különbség feloldódási folyamatának kimerevített modelljeként értendő: abban a pillanatban kimerevítve, amikor az egyes fejlődési-kibomlási mozzanatok egymáson kívül látszanak a megfigyelés és (egyidejűleg) önmaguk számára.

Az első tagmondat megfelelteti a reflexiót a tiszta közvetítésnek, ami azt jelenti, hogy a reflexió kettős szerkezete (a *valamire irányuló* reflexió) tulajdonképpen egyáltalában (*überhaupt*) véve megfelel a közvetítés egyik fajta szerkezetének. Ez a válfaj a „tiszta” közvetítés. Vajon mit jelent itt a „tiszta” kifejezés? S mikor nem-tiszta a közvetítés? A tiszta szó kanti konnotációkat kelt. Jelentheti vajon azt, hogy valami tapasztalattól független, elsődleges, a priori közvetítésről

¹⁴ A továbbiakban a reflexiót e mondaton belül mint ezen fokozatok gyűjtőfogalmát értjük. A tiszta reflexió tehát nem más, mint a látszat és a lényegiségek látszása.

van itt szó? Vagy azt, hogy ez a közvetítés valamiképpen még nem vált nem-tiszta-
táv-*vá*? Sarkítva: vajon a tiszta közvetítés eredmény-e, vagy kiindulópont? Véle-
ményünk szerint csak a második mondatral való összefüggésben derül fény a
„tiszta” jelentésére.

A második tagmondat vizsgálata előtt érdemes szemügyre venni a többi mon-
datrészt. Szükséges rögzíteni az alapösszefüggést: a reflexió közvetítés. De mi
között közvetít? Mi a két oldal, amely kölcsönhatásba kerül? A második tagmon-
dat tovább differenciálja az első tagmondat által vázoltakat. A két tagmondat bi-
zonyosfajta ellentétet fejez ki, nyelvilag a közömbösség fokán: a két tagmondat
tartalma még nem mond ellent egymásnak, pusztán közömbösen különböznek.
Ezért Hegel nem is használ ellentétes tagmondatra utaló kötőszót. A pusztá fel-
sorolásnál azonban több rejlik a mondat mögött.

A reflexió és az alap fogalmának viszonya ugyanis nem határozható meg pusztán az egymásmellettiességgel, a felsorolással. A kettő viszonya jóval bonyolultabb: az alap – a lényeg tanának struktúráját figyelembe véve – a reflexió fokának utolsó, legkifejlettebb fokozata. Akkor mit jelenthet itt ez a felsorolás? A mondatok tartalmi aspektusa leszűkíteni látszik a reflexió jelentéstartalmát: nem az általánosságban vett reflexióról van itt szó, hanem a reflexión belüli, konkrét reflexiók fokokról, azaz a reflexiók meghatározottságokról. Így tekintve a mondat visszautaló: az alap-fejezet előttiekre való rátekintés, az azoktól való elhatárolódás körvonalazása. A tiszta közvetítés az ebben az értelemben vett reflexió (azaz a reflexiók meghatározások) sajátja. A „tiszta” azt jelenti, hogy a reflexiók meghatározások a második tagmondatban jelöltekkel, a jelen fejezetben kifejtendővel, az alappal *szemben* tiszták. Az alap *reális* közvetítés: a tiszta ellentétpárja a reális. A későbbiekből fog ennek a „reális”-nak a jelentése kiderülni. Annyit megelőlegezhetünk, hogy ez a tételezésnek (*Setzen*) és a tételezett-létnek az alapan történő megváltozásával függ össze: a „reális közvetítés”, a „reális reflexió” az alapan történik meg. Azért előlegezhetjük ezt itt meg, mert a mondat implicite árulkodik erről: a reális közvetítés ugyanis a lényeg magával való közvetítését jelenti. Hogy ez pontosabban mit jelent, még feltárandó. Azonban az előző paragrafusokból egyértelmű, hogy az önmagával való közvetítés önmagának a tételezését jelenti. A lényeg az alap reális közvetítésében magát tételezi. Ezzel „alapozza meg” magát: a tételezés ugyanis elvileg mindig másra irányul (ez a közvetítés tiszta formája), itt azonban a tételezés egy speciális formája történik meg: a lényeg magával közvetítődik. Ezt a jelentés-összefüggést a későbbiek fényében tisztázhatjuk.

Vajon e bevezető mondat értelmezhető-e már a jel-problematika horizontján? Tézisünk, miszerint az alap a jelölő–jelölt viszony jelölt oldalát hivatott képviselni, vajon alátámasztható-e ennek a mondatnak az analízisével? Teljességgel minden bizonnyal nem, annyi azonban máris kiderült, hogy ha a tézis helytálló, akkor a „jelölt” benső struktúrája sem egyszerűen a pusztá dolgot jelenti, amelyet érzékeinkkel felfogunk. A jelölt nem pusztán a kanti értelemben vett

affekció lenyomata, hanem itt is már egy kifejlődött reflexiós folyamat végeredményét látjuk. S valóban: ha a szellemfilozófia jelzett részére és az elme struktúrájára gondolunk, a jelölt oldala, azaz az elmebeli *képzet* (*Vorstellung*) már reflexiós fokon átesett szemléletet jelent, amely bizonyosfajta realitással rendelkezik az elmén belül, saját „tér-ideje” van. A képzet, a jelölt tagmondatunk fényében a reális közvetítésen keresztülment lényeg, amely közvetítés az önmagára való reflexiót, az önmagával való közvetítést jelenti.¹⁵

2. A második mondat analízise

- (2) (a) [Jene] {} ist <das Scheinen /seiner/> in einem <<Anderen>>;
 (b) aber {}{} ist weder <jenes Erste>, das <Scheinende>, ein Positives noch das <<Andere>>, in dem <es> scheint, ein Negatives.

{die Bewegung des Nichts durch Nichts zu sich selbst zurück,} = 1. i [Die Reflexion, die *reine Vermittlung*]

{{weil der Gegensatz in dieser Reflexion noch keine Selbständigkeit hat, so}}

// = des Nichts

A második mondatlal kezdetét veszi a bekezdés azon szakasza, amely az első mondat első tagmondatát tematizálja. Ezt a konkrét szóhasználat szintjén a „Jene” beszúrása jelzi. Most a *tiszta közvetítésről* van szó, s hogy a tiszta közvetítés önmagának egy másban való látszását jelenti. A tiszta közvetítés reflexió – lásd (1) (a) –, a reflexió magának a látszása másban. Úgy tűnik, ezzel nem tudunk meg újat, hiszen a reflexiót Hegel eddig is mint a magára irányuló látszatot határozta meg (Hegel 1957a, 12). Egyrészt a reflexióra és a tiszta közvetítésre való utalás ezen a szöveghelyen pusztán ismétlés jellegű, felidézünk egy már meghaladott fokozatot. Azonban az ismétlés egy másfajta aspektussal is rendel-

¹⁵ Egy talán távolinak tűnő párhuzamot még megemlítenénk ezzel kapcsolatban: az elme „önállósága”, az, hogy saját benső világgal rendelkezik, tulajdonképpen az alap struktúrájának megvalósulása benne. Az alap ugyanis az önmegalapozás, az önreflexió foka a lényegben: az alap lenne az az entitás, amely a léthez való visszatérében mást nem igényelne a létéhez, mint önmagát. Ezt tekinthetjük az önállóság logikai mintájának is. Azonban az alap sem bizonyul a végső alapnak: az alap nem önmaga alapja, hiszen léte a tételezett-lét, amelynek kiteljesedése, tökéletesedése az egzisztencia, azaz már az alapon túli. A lényeg magához, azaz a léthez való visszatérése eredendően az alapan kellene, hogy megtörténjen (ez az alap létrejöttének alapigénye), azonban eredményül nem ez adódik, hanem szükség van további fokozatokra is. Ez végső soron azt jelenti, hogy az önmegalapozás egyáltalában nem érhető el a lényegen belül: csakis a fogalom az, amely az abszolút eszme fokát jelentheti. Visszatérve a párhuzamhoz: a szellemfilozófián belül az öntudat, illetve a pszichológián belül annak magasabb foka: a szellem (itt speciálisan az egyedi szellem jelentésében értve) sem jelenti a végső önállóság fokát, hiszen rászorul a későbbi fokokra (az objektív és az abszolút szellem struktúráira).

kezik: a reflexiónak azt a tulajdonságát emeli ki, hogy valami mögöttes alanyról van szó, amelynek a reflexiójáról egyáltalában szó van. Bár Hegel itt nem említi, de ez az alany (szubjektum) a lényeg (szubsztancia). A tagmondat „seiner”-je a lényeget jeleníti meg: önmaga látszása a lényeg látszása. A lényeg önmozgása mint reflexió az az aspektus, amelyet figyelembe kell vennünk. A reflexió és annak egyes fokozatai (s ebbe az alap is beletartozik mint utolsó reflexió meghatározás) nem különálló, önálló mozzanatok, hanem a *lényeg látszásai*. A tagmondatot bővíti egy másik is: az (1) (a) tagmondat tulajdonképpeni *parafrázisa*, amely a *semmi* (*Nichts*) kategóriáját hozza be. Ezek szerint a (szűkebb értelemben vett tiszta) reflexió, a tiszta közvetítés a semminek a semmin keresztül való visszajutása, amelynek során önmagához jut vissza. Itt ismét az önmagával, a mögöttes szubjektummal találkozunk.¹⁶

Nos, a semmi kategóriája zavaró lehet itt. A semmi a *létlogika* egyik kategóriája. De a lét és a lényeg tanában is ugyanarról van szó, csak más formában: a semmi mint kategoriális mozzanat csakis mozgásában jelenhet meg, a kimerevített kategória, az, hogy „semmi”, csakis a reflexió már megtett köreinek eredménye: a semmitől a semmin keresztülment semmi. Valójában a semmi, amely a semmin keresztülmegy, a lét elvont tiszta kategóriája, amely semmi ugyan, de valójában mégsem az. Ez a „mégsem” a létesülés (*Werden*) forrása, a szemlélő (*das Betrachtende*), a gondoló (*das Denkende*) mozgása. Nem a kategória mozog, hanem a szemlélő, a gondolkodó átadja magát a gondolatnak, azaz a fogalomnak, amely rajta fut keresztül, és ezáltal konstituálódik mint fogalom, valódi tudás.

A semmi *megjelenése* nem váratlan fordulat, hanem a hegeli tárgyalási mód integráns eleme. Az egyes tételek, fogalmak, kategóriák felfoghatók egyes *véleményeknek* is, amelyek sorra meghaladásra kerülnek, ennyiben visszaidézve a platóni-szókratészi s az arisztotelészi dialógus-, illetve szövegvezetést. Ennek értelmében a semmi mint kategória jelenik meg, ám ez a semmi *mozog*, önmagán keresztül önmagához. Tudjuk a létlogikából (s e tudást Hegel előfeltételezi), hogy az első kategóriák (lét és semmi) mozgása nem azt jelenti, hogy a létbe vagy a semmibe belekerül a mozgás, vagy fordítva: a lét és a semmi kerül bele a mozgásba. Ellenkezőleg: a lét és a semmi csak úgy van, hogy mozog, s e kettő elkülöníthetetlenül átalakul egymásba. Csak a szétválasztó értelem, az analitikus tárgyalásmód tételezi az egyik és a másik végletet. Ami van, az a tulajdonképpeni létesülés (*Werden*), amely egyik pillanatban mint keletkezés, a másik pillanatban mint elmúlás jelenik meg (vö. Gadamer 1971). Megjelenik: s időben jelenik meg – ám megjelenése előtt még magában (magánvalón) van, s magában mozogva-van, helyen-van (*Dasein*) mint létesülés (*Werden*). A létesülés létlogikai

¹⁶ Noha nem ez az elemzés fő iránya, mégis megjegyezném, hogy a „szubsztancia a szubjektum” tételének megvalósítása, bemutatása éppen hogy a lényeglogika feladata: azaz az objektív logikától eljutni a szubjektív logikáig, a fogalom tanáig.

fogalom, amelynek lényeglogikai megvalósulása (*Gesetzsein*), kibomlása az alap (*Grund*) fogalma, amely átcsap a megjelenésbe (*Erscheinung*).

A tiszta közvetítés (a reflexió) elsődleges struktúra, abban az értelemben, hogy előbbi, mint az alap reális közvetítése. A jel-problematika horizontján ez azt jelenti, hogy a látszat struktúrája, amely tiszta közvetítés, már magában hordja (magánvalón) az egész jelölő–jelölt struktúrát: a látszat, amelyben a semmi reflektálódik (tiszta negáció, a negáció negációja) olyan jel, amelynek jelöltje önmaga. Vonatkozás ugyan, de önmagán belüli vonatkozás: nincsen, mi jelöljön, s nincsen mit. Csak röviden utalok azokra a jelenségekre, amelyek önmagukat jelentik: jelölők és jelöltek együtt. Az ilyen struktúrák alkotják a látszatot, a negatív látszatot, amely mögött nincs valami más, azaz tartalom. Tartalom és forma ellentéte azonban csak az alapan, az alapból fejlődik ki, így még efféle elkülönítésről sem beszélhetünk. Azt nem mondhatjuk, hogy az efféle jel tartalmatlan, mert *igenis van tartalma, csak magánvalón*. Azt sem mondhatjuk, hogy nem jelent semmit, mert valamit megjelenít ugyan, de ez a valami önmagának rossz tükrözése, negatív látszata. Valójában a látszat-jel fenomenológiája igen széles fenoménhorizontot tárna föl a mindennapi s az objektív szellem területén. Ez a látszat-jel struktúra a negyedik mondat elemzése során lesz világosabb.

Ahogy a lét és a semmi pusztán az elemzés eredménye, illetve előfeltételezett absztrakciója, úgy a *látszat és a reflexiós meghatározások sem* reálisak abban az értelemben, hogy önállóak lennének a reflexióban. „Nincsen önállósága az ellentétnek” ebben a reflexióban: nem marad meg az ellentét mint önálló és felbonthatatlan vonatkozás. Zavaróan hathat, hogy Hegel így beszél a reflexiós meghatározások formáiról is, hiszen ott konkrét, ellentételezett mozzanatokról van szó. Talán csak a látszatról lenne itt szó? S a reflexiós meghatározások már a reális közvetítéshez tartoznának? Úgy hisszük, erre a kérdésre nem adható egyértelmű igen/nem válasz. Csakis a kettő együtt: igen, amennyiben a reflexiós meghatározások (*Reflexionsbestimmungen, Wesenheiten*) már nem tartoznak a pusztá látszat (*Schein*) körébe, s kifejlődik bennük a különbség (*Unterschied*), a különbözőség (*Verschiedenheit*), az ellentét (*Gegensatz*) és az ellentmondás (*Widerspruch*). S nem tartoznak a reális közvetítéshez (*reale Vermittlung*), mert nincsen alapjuk, csak az ellentmondás az, ami a végső alapjuknak bizonyul. S mégis: az ellentmondás a gondolatvezetés szerint átmegy az alapba, azaz az ellentmondás összeomlása (*Zusammengehen*) alkotja az új, magánvalón közvetlen alakzatot, az alapot (*Grund*). Ennyiben a reflexiós meghatározások a reális közvetítéshez tartoznak, s ennyiben az alap szintén reflexiós meghatározás.¹⁷

Az, hogy sem a látszó, sem az, amiben a látszó látszik, nem pozitív és nem negatív valami, azt jelzi, hogy még nem fejlődött ellentétté sem e látszás-struktúra. A magánvaló jel-viszonyt (ismételten) a következőképpen vázolhatjuk: (a)

¹⁷ „Az alap ennél fogva maga is a lényeg reflexiós meghatározásainak egyike, de az utolsó, inkább csak az a meghatározás, hogy megszűntetett meghatározás” (Hegel 1957b. 56)..

a látszó egyrészt az, ami látszik, azaz a jelölő maga, ezt látjuk faktikusan. Ez a jel szemlélete/szemlélése. *A látszó = a jelölő.* (b) De ami valójában látszik, az nem a puszta, magában jelentés-nélküli jel, hanem a jelölőn keresztül magát a jelöltet látom. *A látszó₂ = a jelölt.* (c) Csak a jelet látom, a jelöltet odaképelem, *a nem-látszó = a jelölt.* (d) De a jelölőt valójában nem is látom, mert rajta keresztül észrevétlenül eleve magát a jelöltet látom, *a nem-látszó₂ = a jelölő.* Látható, hogy egyik struktúra sem áll meg magában, nem önálló, nem pozitív vagy negatív.

Az állandó mozgás struktúrája ez: a *negatív látszásé.* Nincsen elkülönülve: mi az, amit látok, s mi az, amit ezen keresztül megpillantok. A jel ezen közvetlen jellege mindvégig megmarad – ám annyiban konkretizálódik, hogy ez a közvetlenség irányult, intencionált közvetlenség lesz. A jel, a közvetlen közvetítő mégiscsak valami konkrétat jelöl a számomra – a félreértések, többértelműségek és érzékesalódások kivételével: egy bizonyos jelöltet. A jelnek van alapja, használata nem alaptalan – a logikán belül azonban a látszás struktúrája semmiféle körülmények között nem állhat fönn: mozzanatai strukturálisan téren és időn kívül együtt-tételezettek. Csak az „*érzéki látszás*” belépésével nyílik meg a valódi jel-struktúra fennállásának lehetősége.¹⁸ A jelhasználat alapot feltételez – az alaptalan jelölés a fentebb említett négyes struktúra átláthatatlan káoszához, a jelölők és jelöltek egymás közti felcserélődéséhez vezetne.

3. A harmadik mondat analízise

- (3) (a) [Beide] sind Substrate, eigentlich nur der Einbildungskraft;
 (b) [sie] sind noch nicht sich auf sich selbst Beziehende.

- (2) (a) [a. das Scheinen seiner, b. das Andere]

Önmaga másban látszása (a jel látszásstruktúrája) további meghatározásokat kap. Utaljunk arra, hogy e szövegrész retorikai és metodológiai státusza jelentősen különbözik a szöveg más szakaszaitól. Az át- és bevezető passzusok a maguk összefoglaló tendenciájával már nem tekinthetők valóban logikai kifejtésnek: annak derivátumai, bizonyos értelemben képzeti lecsapódásai.¹⁹

¹⁸ Az *érzéki látszás* a térben és időben fennálló jelölő alapkövetelménye. Az *érzéki látszás* fogalmára részletesebben az *Esztétika* elemzése kapcsán térek ki doktori disszertáciomban. A logikai látszás fogalma eszmei látszás, amelynek nincsen természeti, azaz térben, időben és anyagban megnyilvánuló látványa. Ezért nem lehet közvetlenül megfeleltetni a logikai mozzanatokat a szellemiekkel.

¹⁹ A gondolkodás (*qua* filozófia) Hegel szellemében külön beszédmóddal rendelkezik, amely különbözik mind a köznapi nyelvtől, mind a vallási képzet nyelvétől. A fogalom a gondolkodás szintjén áll, nem a képzetén. A tudományos nyelvezet a fogalmi nyelvet jelenti: ez a legmegfelelőbb alak a filozófia kifejtésére. E tekintetben tehát két nyelv különböztethető meg: a tudomány fogalomnyelve, mely az alany és állítmány egységét (a spekulatív mondat

Nem arról van szó, hogy itt Hegel a képzet nyelvén fogalmazna, hanem inkább arról, hogy a fogalom mozgását összefoglaló mondatok nem jeleníthetik meg az összmozgást, amelyet a fogalom bejárt.²⁰ Értelmezésünk ezen kategorizáló tendenciák mögé mutat, a „kategorizált fogalom” visszafejtésének bizonyul.²¹ Így a jelen mondat értelmezésének is azt kell célul tűznie, hogy fellelje azt a mögöttes, *rejtett* tartalmat, amely a – mondat összefoglaló tendenciájából adódó – képletesség mögötti, azt feloldó dialektikus áramlat. E dialektikus (negatívan ésszerű) áramlat a beleképező-erő fogalmával operál. Mit ért Hegel itt beleképező erőn (*Einbildungskraft*)? És mit jelent itt a „Substrat” kifejezés?

A szubsztrátum (kb. talaj) kifejezés jelen esetben az „absztraktum” kifejezésével rokonítható.²² Elsődlegesen arról van szó, hogy a beleképező erő elvonatkoztat, és ennek eredménye a „két dolog”: a látszó és az, amiben a látszó

---

révén, vö. Surber 1975) ki tudja fejezni, s a kép-nyelv, mely a mindennapi nyelv értelmében veendő (végső soron a vallás is a mindennapi nyelvhez, a „képzet” nyelvéhez tartozik, szemben a „fogalom”-nyelvvél). E különbségtétel, mely a köznapit nyelvet leválasztja a filozófiáról, egyúttal e kettő egymáshoz való szoros viszonyát is kifejezi: a fogalom-nyelv mint a kép-nyelv továbbfejlődése, annak egy magasabb értékű alakzata jelenik meg (vö. Simon 1966, 149. skk.). E szoros viszony akkor válik igazán izgalmassá, ha magában a hegeli filozófiában is keverednek e két beszédmód elemei. Gyakran alkalmaz ugyanis maga Hegel is képeket, metaforákat, melyek nem a fogalmi nyelv részei, s azután visszavált a már „megszokott” fogalmi kifejezésmódra. A hegeli beszédmódok váltakozása okozta dinamikáról Rózsa Erzsébet a megbékélés koncepciója kapcsán a következőképpen fogalmaz: „Ez a feszültség [...] nem külsődleges, nem kívülről kerül a gondolatmenetbe, hanem immanens, pontosan a megbékélés kétféle szótára, ugyanannak a tartalomnak a kétféle nyelvi kifejezése, és ezáltal bevezetett kétfajta filozofálási technika következménye” (Rózsa 1996, 259). E két technika egymásba mozgása (mint a szöveg egyfajta sodrása) alapvetően dialektikus: „a fogalmi nyelvnek az érzelem nyelvére való lefordítása, a fogalmiság és a metafora közötti oszcilláló mozgás maga is dialektika” (Rózsa 1996, 263). Az egész szemlélete felé vezető út azonban korántsem egyértelmű, nem előre letisztázott. Mindig is kétségekkel, ellentmondásokkal és homályossággal terhelt. Ahogyan például (de ez minden fogalomra igaz) a hegeli logikában található „lét” kifejezés sokértelműségének felfejtése is igen fáradságos. Erről Fulda ír *Unzulängliche Bemerkungen* című dolgozatában, a fogalmak jelentésváltozásának elemzése kapcsán, vö. Fulda 1978, 43 skk. A bevezetés és az előszó problematikus rendszertani helyéről vö. még Rózsa 1996, 264 skk.

²⁰ Természetesen ugyanez a helyzet az előreutaló összefoglalásokkal, felosztásokkal stb. is.

²¹ Ahogyan Schindler megjegyzi: „A filozófiai beszéd mondatokat hoz létre, amelyek állítványai olyan fogalmi meghatározások vagy spekulatív kategóriák, amelyek a maguk részéről a meghatározottságukat a mondatok egészéből, a rendszerbeli kontextusból nyerik. Ezt egyetlen mondat – legyen az akár ’spekulatív mondat’ – nem képes elérni.” (Schindler 1994, 304.) Az általunk végzett „visszafejtés” tehát nem más, mint ezeknek a meghatározottságoknak a mondatok egészéből és rendszerbeli kontextusukból való megértése. Vö. még Surber spekulatív mondat értelmezésével: Surber 1975; valamint Wohlfart 1981.

²² A szubsztráció mint „alapvetés” etimológiailag a szubsztrakcióból ered, amely nem más, mint szub-trakció. A szub-trakció a kivonást jelenti. Ennek az összefüggésnek a vizsgálata külön tanulmányt érdemelne: az alap-vetés, a hordozó-alap mint a kivonás eredménye ugyanis nem más mint az alap látszat-struktúrája, vagyis az, hogy az alap önmagából való ki-vonása hozza létre az alapot. Az alap tehát magában teremti meg a helyet, melynek alapja, illetve, ami neki az alapja. A szubsztrátum-szubtraktum tehát az alaptalan alap (ön)ellentmondásának egyszavas metaforája.

látszik. De mitől vonatkoztat el a beleképező-erő? A negáció örökös mozgásától, az állandó visszaalakulástól. A szubsztrátumok ennek eredményeképpen éppen annyira nem igazak, mint amennyire a „lét” és a „semmi” kategóriája sem igaz. A szubsztrátum nem önmagára vonatkozik, hanem valami másra támaszkodik absztrakt-létében, de ez a más éppúgy elvont és üres, mint ő maga. Ám mit jelent a beleképező-erő?

A beleképező-erő rendszertanilag az elmének – a szubjektív szellem egyik alakjának – struktúrája. Hegel itt mégis a logikában szerepelteti. Mi lehet ennek az oka? Legegyszerűbb magyarázatként az a válasz kínálkozik, amely a vélekedés és az igazság logikában történő közvetítésének kérdésére adható. A vélemények felsorakoztatása (*A szellem fenomenológiája* tematikájának „mozgása”) után a tudomány álláspontján, a logikában elvileg nincsen hely a vélekedés számára. Azonban minden kategória, analitikus pattern a vélekedés lenyomata, azaz képzet. A két szub-traktum (látszó, és az, amiben ez látszik) két véglet, amely valójában nincs, csak *képzeljük*. A gondolkodás folyamata az efféle képzetek állandó negációja (spekulatív megszüntetése, „*Aufheben*”-je). Ennyiben a logika is tartalmazza a képzeteket, de nem pusztán dialektikus (negatívan ésszerű) reflexióban, hanem spekulatív, azaz pozitívan ésszerű módon. Vagyis amellet, hogy hagyja ezen mozzanatok a maguk jogához jutni (mint kategóriákat – értelmi, analitikus szinten), felmutatja semmisségüket is (dialektikus, negatívan ésszerű szinten), majd végül kimutatja a mögöttük rejlő affirmatívát, a mozgást. Azaz *tükröként* kezelve őket, az őket létrehozó mozgáshoz jut el – spekulatív-ésszerű szinten.²³

²³ Surber (1975. 212.) a *Fenomenológia* előszavának fő motívumaként említi a spekulatív mondatot. Ez teljességgel beleillik a *Fenomenológiának* mint rendszeralkotó, rendszerteremtő műnek az értelmezésébe, hiszen a rendszer alapkövének, a spekulatív mondatnak a megteremtése, lehetőségének és a tudomány megvalósításához fűződő elengedhetetlen szerepének hangsúlyozása épp a tudományt előkészítő gondolatkör feladata. A hegeli értelemben vett igaz tudomány, a filozófia rendszere igényli és meg is teremti magának a közeget, melyben létrejöhet. Ez a közeg természetesen a nyelv közege, mely a természetes tudat egy jelenségéből – a tudományos tudathoz való emelkedés során – a tudomány anyagává, a spekulatív igazság közölhetőségének előfeltételévé válik, mégpedig azáltal, hogy megalkotja a természetes tudat nyelvének tudományos, önreflexív formáját: a spekulatív mondatokból álló nyelvezetet, mely nem valamiféle új nyelv, hanem a nyelvben lévő reflexió tudatosítása: a meglévő, mondhatnánk, „mélystruktúra” feltárása, mely a nyelvet alapjaiban, lényegéből adódóan már eleve áthatja. Hegel tehát a nyelvben a reflexió tudattalan és (amennyiben tudományos nyelv) tudatos, sőt: öntudatos kifejeződését látja, mely ekképpen képes arra, hogy a tudomány reflektív köreit (önmagára reflektáltan is) bemutassa. „Tehát ha a nyelv végső formáját kívánjuk megragadni, Hegel szerint komolyan kell vennünk a tényt, hogy a nyelvtani alany (*subject*) képes a reflexióra, amit így is érthetünk: 'szubjektum' (*subject*): tudatosság mint az önkifejezés és -kifejlődés folyamata. Valójában az a felvetés a döntő itt, hogy a mód, mely szerint nyelvünket, s a mód, ahogyan magunkat mint tudatossággal rendelkezőket értjük meg, reflektálnak egymásra. Azaz azt mondhatjuk: önmegértésünk s nyelvünk megértése egyenrangúak.” (Surber 1975. 215.) A spekulatív mondat fő jellemzője az, hogy nem formális, értelmi kijelentést teszünk általa, hanem benne éppen a gondolkodás, illetve a logikai további mozzanatai is jelen vannak: a pusztá pozíció (mely az állítmány alanyról való állítását je-

A beleképező-erő (*Einbildungskraft*) említése itt szembeötlő, hiszen ez az elme azon fokozata, ahol az elme jeleket alkot. A jelet teremtő fantázia a beleképező-erő egyik fokozata. Mit takarhat ez az összefüggés? Az inkoherenca vádját is felhozhatnánk: miért alkalmaz Hegel szellemi struktúrákat a logikai fogalmi megragadásában. Ezzel azonban félreértenénk Hegel intencióit és fejtegetését. Egyrészt azért, mert a kifejtés a logikaitól halad a természeti és szellemi mozzanatok felé, és nem fordítva.²⁴ Másrészt ennek a mozgásnak antropológiai alapja van: az emberi mivoltunkból szükségszerűen következően diskurzív-értelmi kifejtés. Ez érvényes az abszolút tudás abszolút elméletének emberi módon való kifejtésére is.

Az önmagára-vonatkozás mondatunkban mint a tiszta közvetítésben (reflexióban) meg nem lévő mozzanat jelenik meg. A látszat és a reflexiós meghatározások (lényegiségek) ugyanis nem önmagukra vonatkoznak, hanem mindig valami másra – ezért látszik valami valamiben, ez a látszás alapjellege. Ez a különbözőség (az ellentmondásig kifejlesztve) azonban csak *látszólag* kettősség – alapjában véve egység van. Ez az egység (lenne) az alap. A kettősség tönkremenetele (*Zugrundegehen*) az alaphoz való eljutás. A látszat (*Schein*) és a reflexiós meghatározások (*Reflexionsbestimmungen*) a jel jelölő oldalának előképei: valójában kettősségek, amelyek azonban (akárcsak a jel) *egy* valaminek bizonyulnak. Ez az *egy* valami maga *a jel, a közvetlen közvetítés, amelyben a közvetlent közvetítjük*.

Ezt a megfeleltetést támasztja alá az, hogy a *jelenséget* Hegel *a tökéletessé vált látszatként* (der „*Schein* vervollständigt sich zur *Erscheinung*”, Hegel 1957b. 101) írja le. Az alaptalan látszat (a tiszta reflexió) a jel előképe, míg az „alappal rendelkező” látszat a valódi, „reális” jel, a reális közvetítés struktúrája. Ezt az alapösszefüggést fejtjük ki az egész lényeglogikai fejezetben: az alap a középpont, amelyre a látszat épül; a jelöltre épülő jelölő struktúrája is ezen ellentmondás kifejeződése: látszik valami, ami nem önmaga, de e látszásban mégiscsak egy mélyebb önmaga mutatja föl magát, amely alááll (szub-sztrátum mint szub-sztancia) a jelnek is, s azt meghatározza. Ez azonban már csak a szellem alakzatai

---

lenti) helyett a negációnak is meg kell jelennie, de nem a pusztá tagadás értelmében, hanem a gondolat fejlődésének s a negatív továbblendítő erejének értelmében. „Hegel újra és újra visszatér erre a témára [ti. a *Fenomenológia* Előszavában], mégpedig jó oka van rá: képesnek kell lennie arra, hogy – legalábbis általánosságban – felfoghatóvá tegye, hogyan képes a nyelv legalapvetőbb szervezeti egysége arra, hogy magán felmutassa a 'negatív' mozzanatát, hogy ezáltal képes legyen kifejezni azt, amit Hegel a gondolat igaz természeteként hangsúlyoz: a fejlődést, ön-kibontakoztatást, a 'negatív hatalmát.’” (Surber 1975. 212) „Tehát azt mondhatjuk, hogy a 'spekulatív mondat' fogalma nyelvi következménye a nyelv – gondolkodáshoz való viszonyában – dialektikusan feltárt megértésének” (Surber 1975. 229). A *Fenomenológia* tudománykonceptiójához vö. Werner 1981. 94. skk.

²⁴ Azaz a körökből álló filozófia a térbeli és időbeli dimenzió része: „A körmozgás az idő dimenzióinak térbeli, vagyis fennálló egysége. A pont egy helyre megy, amely a jövője, s elhagy egy helyet, amely a múltja; de az, ami mögötte van, egyúttal az, ahova még csak eljut majd: s az előtnél, amelyhez eljut, volt már. Célja az a pont, amely a múltja; az idő igazsága az, hogy nem a jövő, hanem a múlt a cél.” (Hegel 1979. 61–62.)

között nyerheti el értelmét: a jel e konkrét megvalósulásában és fennállásában egyáltalában nem lehet tisztán logikai. Az „önmagára-vonatkozó” meghatározás nem adatik meg a látszat struktúráinak. A „még” szócskában implicite benne van, hogy e meghatározás már az alap „reális közvetítésére” utal.

A jel-struktúra homályosan, de fellelhető ezekben a logikai mozzanatokban is. Azért csak homályosan, mert még nem érkezünk el a jel logikai megfeleléséhez: alap és jelenség összefüggéséhez. A látszat–alap összefüggés az alap–jelenség összefüggés előképe.

4. A negyedik mondat analízise

- (4) [Die reine Vermittlung] ist
 {a} nur [*reine Beziehung*],
 {b} ohne Bezogene.

[] = (1) (a)

Még itt is a tiszta reflexió jellemzésével van dolgunk. (Emlékezzünk a bekezdés struktúrájára!) A tiszta közvetítés – láttuk – a látszatot (*Schein*) és a lényegiségeket (*Reflexionsbestimmungen*) jelenti. Ezek nem mások, mint tiszta vonatkozások, anélkül, hogy a vonatkozások vonatkoztatottakkal bírnának. Mit is jelent ez?

A vonatkozás alapvetően valaminek a valamire való vonatkozása: kétpólusú struktúra. Maga a „vonás” mozzanata azonban, a „vonal”, amely a két vonatkoztatott között van, nem kettős, hanem egy vonal. A tiszta közvetítés, azaz a reflexió nem a reflektált „dolgok”, a tárgyiség összessége, hanem a közöttük lévő vonatkozás *egysége*. A tiszta közvetítés ezért nem maga a dolog, hanem maga a közvetítés. Képletesen szólva: a közvetítésnek ez a fajtája nem a közvetítettet juttatja szóhoz, hanem magát a közvetítést. Ezért az olyan struktúrák, mint a látszás, a különbség, az identitás, az ellentmondás stb. nem azokat mutatják föl, amik látszanak, különböznek, identikusak, ellentmondanak stb., hanem bennük maga a vonatkozás jelenítődik meg, anélkül, hogy az, amire vonatkoznak, lényegessé válna.²⁵ Ezt a struktúrát neveztük korántsem kielégítő terminológiai fogással látszat-jelnek (a látszat-jel fenomenológikus vizsgálatára *A szellem fenomenológiája* kapcsán a *Koponyatan* elemzésével is ki lehetne térni).

Az önmagára-vonatkozás szintén egységes struktúra, mert benne a két pólus egybeesik. Ez az *egybe-esés* alkotja az alapot s a jel jelölt oldalát. Az önmagá-

²⁵ Ez egyszerre azt is jelenti, hogy a vonatkozás maga nem bontható irányokra. A vonatkoztatottak közül tehát az egyik nem „mutathat” a másikra, akkor a struktúrában már kialakulna a lényeges (amire rámutatunk) s a lényegtelen (az, ami pusztán mutat) ellentét(elezés)e. Ez is mutatja, hogy a látszat és a reflexiók meghatározások viszonya az alaphoz még nem a „valódi”, irányult jel-reláció struktúrája. Az irányultság, az egyirányúság lehetőségét az *idő* biztosítja.

ra vonatkozó már nem mást jelöl, hanem magára mutat, közvetlenül, reálisan közvetíti magát. Amíg ennek a közvetítésnek a közvetítés-mozzanata látszik (egyáltalában látható), addig nincs szó valódi jelzésről: a jelölőt látjuk, a jelölt „szóhoz sem jut”. Ez a látszat elfedő és nem nyilvánító (láttató) tendenciája.²⁶ A lényegiségek ebben a tekintetben nem lehetnek a „jel alkotóelemei”, ugyanis magáértvalóak, s nem adják át magukat a jelöltnek. Ez csakis „tönkrementetlük” (*Zugrundegehen*) után lehetséges. Az alapban s a belőle kifejlődő jelenségben (*Erscheinung*) ugyanúgy megvannak a lényegiségek, de ezek „át-látszanak”, hagyják megnyilvánulni az alapjukat, azaz a jelöltet. A jel-struktúra rögzítettsége az értelem kategorizáló tendenciája, ami a nyelv építőköve: az értelem beleformálja kategóriáit a nyelvbe. Ám ez hamis rögzítettség, csak a spekulatív-fogalmi nyelv (mondat) lehet a valódi, az értelmet meghaladó ésszerű gondolkodás eszköze és médiuma.

5. Az ötödik mondat analízise

- (5) Die bestimmende Reflexion setzt zwar ‹solche›,
 (a) die identisch mit sich,
 (b) aber zugleich nur bestimmte ‹Beziehungen› sind.

Induljunk ki a „zwar” szóból. A tiszta közvetítés jellemzéséhez tartozó mondatban e szócska azt jelzi, hogy „ugyan” vannak bizonyos tendenciák a tiszta közvetítésben is (jelen esetben a meghatározó reflexióban), de ezek bizonyos feltételnek nem felelnek meg, s ezért nem érik el a „reális” közvetítés szintjét (azaz alap-talanok). Ez a mondat formális szerkezete. Tartalmi szerkezete a következő: a meghatározó reflexió a látszat harmadik, legkifejlettebb foka a látszat struktúráján belül. Egyúttal a lényegiségek, azaz a reflexiók meghatározások struktúráit is jelenti. Ezért innen, az *alap-fejezet*ből a látszat és a lényegiségek bizonyos értelemben közös, meghaladott fokoknak tekinthetők. A reflexió meghatározó foka (*Látszat és Lényegiségek*) nem elegendő az alap struktúrájához. Elemzett mondatunkban ennek oka implicite fogalmazódik meg.

A „zwar” szócska tartalmilag azon feltétel teljesületlenségét jelzi a reflexiók meghatározásokban, hogy a reflexiónak ön-identikus mozzanatokot kell tételeznie, mégpedig azon feltétel teljesülése mellett, hogy ezek a mozzanatok nem pusztán meghatározott vonatkozások. Ez ugyanannak a kifejtése, amivel az előző mondatokban találkoztunk. A látszat, illetve a lényegiségek ugyanis nem önmagukra vonatkozóak, noha azonosak magukkal. A már ön-identikus megha-

²⁶ Ebben az értelemben „a látszat csal”.

tározott vonatkozás ellenpárja az önmagára vonatkozó vonatkozás,²⁷ amely egyúttal szintén ön-identikus – s ez az alap feltétele. Csak akkor vagyunk az alapnál, ha ez teljesül.

Ez a mondat (5) a tiszta közvetítés jellemzésének összefoglaló utolsó mondata. Azt állítja, hogy a meghatározó reflexió tételez. Azaz két pólus közé helyezi magát. Ezek a pólusok (a) ön-azonosak, azaz fennállnak egymással szemben mint tételezettek, ez tételezett-létük, lényegi létezésük, hiszen a *Gesetzsein* a *Dasein* lényeglogikai kifejeződése. Elhatároltságukban ön-azonosak, azaz elvannak válaszva a különbözőségtől, amely közöttük feszül. Amikor ez a különbözőség előtérbe kerül, akkor az identitástól elmozdultunk az ellentmondás felé (lásd *A lényegiségek szerkezeti felosztását és kifejlődését*). Az ellentmondás ön-azonos, de egyben az utolsó „valódi” ellentételezett reflexió mozzanat is. Az utána következő *alap*, amely az ellentmondások „mögött” már eleve ott van, szintén ön-azonos, de egyúttal (b) *nem* meghatározott vonatkozás, hanem önmagára való vonatkozás – (3) (b)-ből következően, továbbá lásd (4) (a); (b). Eddig Hegel nem az alapról beszélt, ám implicite már megmutatkoztak az alap feltételei. A jel struktúrájára vonatkozóan most összefoglalhatjuk eredményeinket: a jelölő–jelölt viszony olyan struktúra, amelyben irányultság van, két pólus, amelyek közül az egyik „lényeges”, a másik „lényegtelen”. A lényegtelenlétet látjuk, ez a jelölő, a jelöltet nem közvetlenül, hanem közvetítetten látjuk, az a lényeges. A közvetítés azonban nem egyszerű és tiszta közvetítés, hanem reális, abban az értelemben, hogy a jelölt „valóban” nincsen jelen, azaz a jelölő „valóban”, „reálisan” magát a jelöltet jelenti. Ez a többszörösen összetett viszony a következő hármasságban bontható ki:

(a) A jelölő–jelölt struktúra a látszat és a lényegiségek viszonyának megvalósult, applikált szellemi alakzata – amennyiben a jelölő és a jelölt két ellentételezett (*gesetztes*) momentum (melyeket valami magasabb, az elme tételez). Tételezett létükben önazonosak, azaz fennállnak külön-külön. Ez a *jelölés látszata*.

(b) Azonban „reálisan” nem létezik jelölő és jelölt egymástól elszakított helyen-léte (tételezett léte), ez pusztán csak a beleképezőerő (*Einbildungskraft*) műve. A közvetítés valójában (reálisan) mint közvetlen közvetítés zajlik le, azaz a jelölő jelölése nem reflektált folyamat, a jelölőtől a jelöltig „észrevétlenül” jutunk el. Ez a *jelölés alapja*.

(c) Az, ami a jelölésben a lényeg, nem marad meg valami mögöttesnek, hanem közvetlenül előtérbe kerül: a jelölő alakjában lép ki az egzisztenciába. Semmi mögöttes nem marad láthatatlan: mert a lényegnek meg kell jelennie („Das Wesen muß erscheinen” Hegel 1957b. 101). A jelölő mint jelenség a lényeg egzisztenciája, amelyben az alap lép ki az egzisztenciába. Ez lesz a jel-viszony végső logikai alapvetése: *a jelölés megjelenő egzisztenciája*.

²⁷ Ez az előbb említett tendencia, amely tulajdonképpen már kielégíti az alaphoz-jutás feltételét, de még nem párosul a magára vonatkozással.

Ez a folyamat játszódik le a jelölés szellemi applikációjában, az elmében is, s ezt a folyamatot figyeljük most meg eredendő, logikai kibomlásában. Az az ellentételezett megállapítás, miszerint a jelölő és jelölt két elválasztott (a jelentés által összekötött) momentum, nem tartható. Ezért az a tétel sem tartható, hogy a jelölt az alapnak, a jelölő pedig a megjelenőnek, a jelenségnek felelne meg. Mivel a jelenségben a lényeg maga, a lényeg „egésze” jelenik meg, ezért a jelölés folyamata is a jelöltet a maga egészében nyilvánítja ki, anélkül, hogy valami rejtett hátramaradna. A jelölés e tiszta struktúrája a jelölt és jelölő viszonyt behelyezi egy kibomlási folyamatba, amely szerint a jelölt (a lényeg) a jelölőben (az egzisztenciában) jelenik meg mint önmaga. A meg nem jelent jelölt ennek értelmében alacsonyabb fokot testesít meg – míg a jelölés folyamata és eredménye, azaz maga a jel magasabb értelmű minden benső, meg nem nyilvánult értelemnél. Ez a tulajdonképpeni logikai értelme annak a hegeli szellemfilozófiai megállapításnak,²⁸ hogy a szó adja meg a gondolatoknak a legigazabb létezésüket.

A jelölés folyamata így a szemlélet–képzet–gondolkodás körének kinyilvánító egysége és megvalósulása: a szemlélet és képzet egymásba mozgó folyamata a fogalom (a gondolkodás adekvát formája és médiuma) egzisztenciájának, a szónak adja meg a megnyilvánulás lehetőségét. Ezért a kinyilvánított lényeg (a közzölt gondolat) magasabb értelmű a gondolat elmén belüli, benső „homályos, forrongó” önmozgásánál.²⁹ A gondolat a szó egzisztenciájában lesz valódi – a szavak nélküli gondolkodás az örülethez vezet. A gondolatok (tartalmak) megformáltsága a szavak érzéki/szemléleti/képzeti formájában nyeri el megfelelő alakját.³⁰

²⁸ „[A] szavak a gondolattól megelevenített létezéssé [lesznek]. Erre a létezésre gondolatainknak abszolút módon szükségük van. Csak akkor tudunk gondolatainkról – csak akkor vannak határozott, igazi gondolataink, ha a *tárgyiség*, a *bensőnk*től való *különbözőség*, tehát a *külsőség* alakját adjuk nekik, mégpedig *olyan* külsőségét, amely egyúttal a legmagasabb rendű *bensőség* bélyegét viseli magán. Az ilyen benső külső egyedül a *tagolt hang*, a *szó*. Az tehát, hogy az ember szavak nélkül akar gondolkodni – ahogy *Mesmer* egyszer megkísérelte –, olyan esztelenségnek tűnik, amely ezt a férfiút, saját kijelentése szerint, majdnem megőrjítette. De nevetséges is a gondolatnak a szóhoz való kötöttségét a gondolat fogyatékoságának és szerencsétlenségnek tartani. Mert jóllehet rendszerint azt hiszik, hogy a *kimondhatatlan* épp a legkiválóbb, ez a hiúságtól táplált vélemény mégis egészen alaptalan, mivel a kimondhatatlan valójában csak valami homályos, forrongó, amely csak akkor világosodik meg, ha szóhoz tud jutni. A szó adja meg a gondolatoknak a legméltóbb és legigazabb létezésüket.” (Hegel 1981. 272.)

²⁹ Lásd az előző megjegyzést.

³⁰ Ez persze nem jelenti azt, hogy csakis a „hangosan kiejtett szó” lehet valódi gondolat. A gondolat benső kiejtése, a *benső beszéd* a tulajdonképpeni gondolkodás, amely nem pusztán szavak nyelvtani rendje és egymásutánja, hanem a gondolatnak a megnyilvánulása. Ez a megnyilvánulás lehet szemléletes, képi és fogalmi is. E három forma mindegyike mint egzisztencia, tehát mint „szó”, mint „dolog” viszonyul a gondolat benső lényegiségéhez, alapjához.

6. A hatodik mondat analízise

(6) Der ‹Grund› [dagegen] ist die reale Vermittlung, weil ‹er› die Reflexion als aufgehobene Reflexion enthält; ‹er› ist *das durch ‹‹sein› Nichtsein in sich zurückkehrende und sich setzende ‹‹Wesen›*.

[] = gegen die bestimmende Reflexion (5), reine Vermittlung (1)

◊ = Grund

◊◊ = Wesen

A hatodik mondat az „alap”-ot (*Grund*) tematizálja. A „dagegen” szó az ellentételezettségre utal, arra, hogy az alap a meghatározó reflexióval (látszat és lényegiségek) ellentétes. Ez a negáció negációja, hiszen egy folyamat magán- és magáértvaló fokozatánál vagyunk, amelyben a magánvaló fok negációjának, a magáértvaló foknak a negációja történik meg. De a negáció negációjának más értelme is van: a látszatban, illetve a lényeg logikájába történő átmenetkor a lét szférájának negációja konstituálódik. A lényeg a lét negációja (igazsága).³¹ A lényeg magán keresztülmenve (a reflexió a lényeg *magán*-való foka) most alapjához jut el, s ez az alap a negáció negációja, azaz benne bizonyos értelemben a lét kerül ismét elő. A lényeglogikai lét (*Sein*) pedig az alaptól előugró egzisztencia (*Existenz*). Ennek a többrétűségnek az egyszerre-, avagy együtt-gondolása történik meg a hatodik mondatban.

Az alap fogalma elsőként a közvetítés egyik válfajában, a reális közvetítésben határozódik meg. A reális közvetítést Hegel a „weil”-lal kezdődő tagmondatban jellemzi. Ezek szerint a reális közvetítésben a reflexió mint megszünt reflexió foglaltatik benne. Mit jelent a megszünt reflexió megtartása? A közvetítés reális volta nem jelent mást, mint hogy *igazi*. Ha előreugrunk az egzisztencia levezetéséhez (Hegel 1957b. 92), láthatjuk, hogy az alap problémája szorosan kapcsolódik az isteni lény önmagában való egzisztenciájához és önmagában történő teremtéséhez.

Az abszolút lény ekképpen valóban az alaptalanból (*Grundlose*) jön elő; az alap önmagát felemelve-megtartva szünteti meg magát, ezzel eltűnik annak a viszonynak a látszata, amely Istenhez társul: az, hogy egy másban lenne megalapozva. Ez a közvetítés ezzel az igaz közvetítés. [...] A közvetítő mozgás *magában a lényben* van. [...] A közvetítő mozgás igazi viszonya abban áll, hogy mindkettő ő maga: egyrészt a közvetítés mint olyan, de egyúttal szubjektív, külső, azaz a magának külső közvetítés is, amely *önmagán rajta újra megszűnik*. (Hegel 1963. 92. Szemere Samu fordításán változtattam. E szöveghelyet tarthatjuk a metafizikai monász definíciójának.)

³¹ „A lét igazsága a lényeg” (Hegel 1963. 3).

A hegeli filozófia egyik legkonkrétabb és egyben legrejtettebb mondatához értünk ezen mondat elemzése kapcsán. Ezt a mondatot nem lehet pusztán episztemológiailag érteni. A mondat valódi megértése igazi metafizikai mélység átlátását igényli, vagy úgy is fogalmazhatnánk: csak az abszolút álláspontról belátható. Az „alap” metafizikai meghatározása alapján minden partikuláris az abszolútból s az abszolút alapjából nyeri el jogosultságát. Ennek értelmében Hegel elemzett mondata a következők szerint fejthető ki. Az Abszolútum alapja önmagában van – rajta kívül nem lehet, akkor nem lenne abszolút. Ez az alap reális alap, sőt: reális közvetítés. A végtelenben az alap nem hüposztazált létezőként „van”, hanem önmaga közvetítő mozgásaként. Ez az abszolút negativitás, amely önmagát negálja. Ez a közvetítés ugyanis a reflexiót, azt, hogy alap és alapozott egymásra vonatkozik, megszüntetett reflexióként őrzi meg. Ez az alaptalan milyenségének nominalizációja: a nevezhetetlen megnevezése, a közvetíthetlenség közvetítése.³² Az alap a lényeg – mégpedig azért, mert az alapban a lényeg a saját nem-létén, lényegtelenségén keresztülment s ezáltal magát megpillantó, magát tételező lényeg, amely azonban e tételezésben nem lép ki magából, hanem abszolút mivoltát mint tökéletességet s mint teljes, tökéletes, reális közvetítést szemléli. Az Abszolútum nem polarizált. A közvetítés ön-közvetítés: magán belül közvetít. Olyasvalamin belül, amelyen nincs kívül.

Az abszolút lényeg kinyilatkozása maga az egység, amely emberi szinten csakis mint közvetített egység jelenhet meg. A magát tételező lényeg az alap: a tételezés mindig mint másra-irányulás, mint pólsruheremtés megy végbe – itt azonban a lényeg magát tételezi, azaz mint negatív jár el, miközben pozitívvá válik. Ezért se nem negatív, se nem pozitív. Nulla, abban az értelemben, hogy eleven mozgás: körpálya, amelynek meghatározhatatlan előjele van. A lényeg azonban nem a semmi, nem elvont absztrakció, hanem a reális önközvetítés: abszolút negativitás.

A jel fogalma, fenomenális alakja és tartalma a szellem egy alakzata. A szellemen a jel alapja az elme, a benső egység. A logikai alaphoz képest a szubjektív szellem egyik alakzata elhatárolt alakzatok közötti közvetítést visz végbe: az emberi jelhasználat nem abszolút, benne nem az abszolút lényeg tételezi magát. De a mozgás és a struktúra ugyanaz: a szellemi létezésben ugyanúgy jelen van alap és jelenség kettőse, de a reális közvetítés itt nem az öntételező reflexiót jelenti, hanem a szubjektív szellem jelteremtő és az objektív szellem jelhasználó valóságát. Az öntételezés csakis az abszolút szellemen megy végbe, a jel teremtése és használata a művészet, vallás és filozófia hármasságában lesz önreflexív.

³² Ebben az értelemben Hegel a kanti álláspontot a magánvaló kifejthetlenségéről, illetve pusztán negatív numenonként való lehetőségéről itt, a lényeg e koncepciójával haladja meg. Ezzel a metafizikai koncepcióval lép túl Hegel a reprezentáció kanti körén, de nem a Rorty-féle termodinamikus irányba, hanem a vallási tudat filozófiai elgondolásába.

Ez azt jelenti, hogy a művészet egyes alakzatai egyszerre jelteremtők és jelhasználók, s ugyanaz vonatkozik (az érzékiség más fokán) a vallásra (vallási képzet, imagináció) és a filozófiára is (a fogalom önteremtő spekulatív nyelve révén).

7. A hetedik mondat analízise

- (7) das ‚Gesetzte‘ erhält {} die Bestimmung der *Unmittelbarkeit* eines ‚solchen‘, ‚das‘ außer der Beziehung oder seinem Scheine identisch mit sich ist.
{Nach diesem Momente der aufgehobenen Reflexion}

Az alap mint a lényeg önközvetítése, öntételezése áll fönn. A *Gesetzsein* a *Da-sein* lényeglogikai megvalósulása.³³ A lényeg tételezett-léte tematizálódik itt. Aszerint, hogy a lényeg magát mint alapot tételezi, a tételezett (azaz a lényeg/az alap) a közvetlenség meghatározását kapja. Mégpedig olyan közvetlenségének, amely a vonatkozáson kívül, saját látszásán kívül azonos magával. Ez vajon hogyan értelmezhető?

Az alap az alaptalanból, a lényeg a lényegtelenből lép elő. A közvetlen alap mint a lényeg öntételezése kívül van a tételező viszonyon, éppen azért, mert a tételező viszony linearitását, egyoldalúságát és egy-irányultságát maga ellen fordítja: s e fordulás íve a kör. A maga látszatán kívül álló identitás az a közvetlen alapmeghatározás, amely a tételezettet tételezi. A körben megszűnnek a reflexió mozzanatai: előlép az öntételezés. Az alap mint öntételezett a közvetítésen keresztülment közvetlen. Ennek szellemfilozófiai megvalósulása a közvetlen közvetítő jel jelöltje: az a közvetlen, amely valójában magában hordja a megszünt reflexiót. Ez a megértés pontja: az a határ, amelyen túl már nem a jelölés áll fönn, hanem maga a jelölt, az a pont, ahol megérkezünk a jelölthöz. A jelölt a jel reflexiójának, látszatának, látszásának megszűnése: a jelölő eltűnik, s a jelölt fennáll. Az alap mint öntételező lényeg a jelölt struktúrája, azé a jelölté, amely jel nélkül, azaz a reflexió, a látszat, a jelenség nélkül nem áll fönn, hanem azt magában megszünteti, láthatatlanná teszi. A valódi alap, a jelölt nélküli jelek ennek következtében *látható* jelek, s ezért nem töltik be funkciójukat. A jel alapvetően láthatatlan, hiszen maga helyett a jelöltet engedi látszani: ezért jelenség s ezért létmódusza: az egzisztencia. A valódi jelölő létmódusza alappal bír, megszűnik az alapan s mint jelenség egzisztál, amelyben önmagára vonatkozik s önmagát tételezi reflexiójában.

³³ „Dem Dasein entspricht in *der Sphäre des Wesens* das *Gesetzsein*” (Hegel 1963. 20). („A lényeg *szférájában* a létezésnek a *tételezett-lét* felel meg.”)

8. A nyolcadik mondat analízise

- (8) ‹Dies Unmittelbare› ist das durch das Wesen wiederhergestellte ‹Sein›, das ‹Nichtsein der Reflexion›, durch das das Wesen sich vermittelt.

Ez a helyreállított közvetlenség (a közvetített közvetlenség) a közvetített lét: a reflexió nem-léte. Ezért írja Hegel, hogy ezen közvetlenségben közvetíti magát a lényeg. Ezzel megelőlegezi a lényegben megjelenő egzisztencia fokát, azt a fokozatot, amelyben újra visszatér a lét, a reflexió fokai után. Az alap a reflexió összetörése, összezúzódása, s éppen ebben az összezúzó mozgásban az állandó, a szubsztanciális mutatkozik meg. A szubsztancia mint önmozgás, mint magát tételező, azaz mint önmeghatározó szubjektum jelenik meg: ekképpen lép ki az egzisztenciába.

A jel-probléma felől nézve ez a logikai mozgás annak felel meg, hogy a jelölt, azaz a jelölés alapja a reflexión keresztülment, de letisztult és egységessé vált. A lényeg, amely a jelben magát kifejezi (a képzet, amelyet a jel szemlélete jelöl), a lét (a szemlélet) visszatérése magasabb fokon: minden képzet a szemlélet reflexiója, de alapként fennálló reflexió, amely éppen az utolsó, a megszüntetett reflexió meghatározás. Ha nem lenne egy önmagába forduló alap, amelyen a jelölés lánc függ, azaz ha nem lenne egy végső képzet, amelyet a jelölés viszonya már nem kérdőjelez meg, akkor nem lenne jelölő viszony sem, csak egyfajta végtelen irányulás, egyfajta negatív dialektika, amelyben *nem lenne lehetséges semminek sem a megnevezése*.

9. A kilencedik mondat analízise

- (9) (a) In sich kehrt das ‹Wesen› zurück als negierendes;
 (b) ‹es› gibt sich also in seiner Rückkehr-in-sich die Bestimmtheit, die eben darum das mit sich identische Negative, das aufgehobene Gesetzsein und somit ebensosehr *seiendes* als die Identität des Wesens mit sich als Grund ist.

A lényeg visszatér magába, mint tagadó, negáló lényeg, amely a lényegiségek látszatát negálja. E visszatérésben mutatkozik meg a meghatározottsága: a magával identikus negatív, a tételezés maga ellen fordítása. Ennek fényében a lényeg differencián átment identitása az *alap*. Másként fogalmazva: a lét, amely mint lényeg elkülönöződött magától, látszat, annak látszása, hogy a lényeg magát magával közvetíti a lét mélyén. Ez az önközvetítés, amely az alap, vissza kell hogy vezessen a léthez, hiszen az alapan a lényeg arra reflektál, hogy nem más, mint lét. A reflexión keresztülment lét azonban már az egzisztencia.

A jel alapja a jelölt. A szemlélet (mint jelölő) alapját a képzetben (a jelöltben) találja meg. A szemlélet-létben megmutatkozó képzet-lényeg más, mint a közvetlen lét (a jel), valami egészen más, amelynek látszólag nincsen kapcsolata a jelölőjével. A jelölő ugyanis az egzisztenciába, a jelenségbe kilépett lényeg, a benső mélység, az alap külsővé válása. A szellemen belül valami harmadik kell, amely a jel és jelölt közötti összefüggést, *a jelentést látja/emlékezik rá*: ez az emlékezet, s végső értelemben az elme. A lényegben azonban öntételezésről van szó, ahol maga az alap mutatkozik meg a jelenségben, s ez a megmutatkozás az egzisztencia. Itt nincs szükség harmadikra, sőt másodikra sem: a magában elkülönülő, de magához visszatérő az identitás, amely a differencián keresztül: a lét, amely most a lényegen belül önmagához tér vissza.

10. AZ ELSŐ MONDAT MÁSODIK ANALÍZISE

- (1) (a) Die Reflexion ist die *reine Vermittlung* überhaupt,
 (b) der Grund ist die *reale Vermittlung* des Wesens mit sich.

Ennek alapján az első mondatot újraolvasva azt találjuk, hogy a tiszta közvetítés helyett itt a reális közvetítésről van szó: ez a reális közvetítés pedig a közvetlen közvetítésnek bizonyul.

Az utolsó három mondat a jel-problematika horizontján azt az alapot (*Grund*) állítja elé, amely a jel-viszonynak is a logikai alapja. A szellem szférájában az elme a hordozóalap, amelyben a jelölés megtörténik. Mivel az alap a lényeg azon differencián átment identitása, amely aztán kilép az egzisztenciába, ezért az elmén belül ennek a foknak az a képzet felel meg, amely a jelölő jelöltjét alkotja. A jelölt ugyanis az a differencián átment identitás, amely az elme benső tartalma ugyan, de a szemléletből határozódik meg. A képzet (az, amit egy jellel megjelölök) az alap, amelyre a jelölés épül. De ez az alap éppúgy nem végső, szilárd alap, hanem már valami közvetített, valami önközvetített: ezért a jelölt magában megálló, olyasvalami, amire többé már nem kérdezzük rá. A jelölés láncza itt megszakad, s elérkezünk a valódi megjelölthöz, amely magán belül is magát jelöli meg.

A magát tételező jelölt megismétli magán belül is a jel-jelölt struktúrát, de ez csak mint benső látszat áll fönn – valójában a magát tételező jelölt a valódi alap, amelyben a jelölt magát látta. Ez a jelölés folyamatának végpontja, az a képzet, amely teljességgel az elme sajátja, s amelyben a reflexió feloldódik. A jelölők másra, a jelöltre reflektálnak, miközben a jelölt magába fogadja ezt a reflexiót, s magán belül tételezi magát. Ezért identitás, ön-azonosság, amely mint körülhatárolt alap jelenik meg: körülhatárolt, meghatározott képzet, azaz a jelölő tárgya.

Ezzel a kifejtéssel az volt a célunk, hogy felmutassuk: a hegeli szellemfilozófia alakzatai sokrétűen strukturáltak, s az egyes alakzatok identitásai mögött sokszoros közvetítés és reflexió van. Ez egyúttal a válaszuk a hegeli rendszeren belüli jel-problematikának arra a fő kérdésére is, hogy miben áll a különbség jelölő és jelölt között, s hogy miként lehetünk biztosak abban, hogy a jelölő lánc (a jelölés folyamata) mikor, melyik pillanatban érkezik el a jelölthöz, azaz megnyílni haladja meg Hegel a reprezentacionalista kettősséget.³⁴ Vizsgálódásaink alapján azt mondhatjuk, hogy a hegeli képzet-fogalom, amely a szellemfilozófiában a jel-viszony tárgyát (a jelöltet) jelenti, logikai megalapozása révén olyan struktúrának bizonyul, amely „alap”-nak minősül, olyan alapnak, amely magába-reflektált, öntételező identitás, s amely a differenciát magán belül tételezi, s mint alap fönnáll. Ennek értelmében a jelölés folyamata akkor jut el a jelöltig, ha a megjelölést visszafejtő reflexió önmagának lesz a tárgya. Ennek jelensége az, ha többé már nem kutatunk a jelentés után, hanem az a birtokunkban van: közvetlenül a miénk az, amit közvetítettünk. Ez a jel megértése. A jel *a közvetlen közvetítő*, mert általa a közvetítés reflexiója az önközvetítés reflexiójává válik a jelöltön belül. Ez az idézett első és kulcsmondat mélyebb jelentése.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a hegeli alap-fogalom vizsgálata során bebizonyítottuk: a jelölés alapja a képzet. Ez az alap azonban nem szilárd fundamentum, hanem már közvetített és magában közvetítődő önreflexió, öntételezés. Arról van szó, hogy a magánvaló kanti koncepciójának átértelmezése során Hegel olyan területre talál, amely a jelenkori angolszász filozófiára is termékenyen hatott és hat napjainkban is. Számos ponton azonban kérdéses, hogy meddig és milyen mértékben lehetséges Hegel gondolatait beemelni a pragmatista gondolkodás világába.

IRODALOM

- Brandom, Robert 2010. *A Spirit of Trust: A Semantic Reading of Hegel's Phenomenology*. (4. fejezet: *Mediating the Immediate*.) Kézirat, publikálva: < <http://www.pitt.edu/~brandom/hegel/index.html> >, utolsó hozzáférés: 2013. március 16.
- Burns, Tony 2000. The purloined Hegel: semiology in the thought of Saussure and Derrida. *History of the Human Sciences*, 13/4. 1–24.
- Culler, Jonathan 1986. *Ferdinand de Saussure – Revised edition*. Ithaca/NY, Cornell University Press.

³⁴ Lásd ehhez a 33. jegyzetet és a hozzátartozó fő szöveget.

- Cunningham, Gustavus Watts 2001. *Thought and Reality In Hegel's System*. Ontario, Batoche Books. (Első kiadása: 1910.)
- Fulda, Hans Friedrich 1978. Unzulängliche Bemerkungen zur Dialektik. In Seminar: *Dialektik in der Philosophie Hegels*. Frankfurt, Suhrkamp. 33–69.
- Gadamer, Hans-Georg 1971. *Hegels Dialektik. Fünfhermeneutische Studien*. Tübingen, Mohr Siebeck.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1957a. *A logika tudománya*. 1. (A lét tana) Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1957b. *A logika tudománya*. 2. (A lényeg tana) Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1963. *Wissenschaft der Logik*. Hamburg, Felix Meiner.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979. *A filozófiai tudományok enciklopédiája. A természet filozófiája*. 2. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1981. *A filozófiai tudományok enciklopédiája. A szellem filozófiája*. 3. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jäger, Ludwig 2003. Wissenschaft der Sprache – Einleitender Kommentar zu den Notizien aus dem Gartenhaus. In F. de Saussure: *Wissenschaft der Sprache. Neue Texte aus dem Nachlass*. Frankfurt, Suhrkamp. 11–55.
- Kant, Immanuel 1995. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Szeged, Ictus.
- Makk Norbert 2001. Hegel lesen – Exemplarische Darstellung der Analyse des §459 der Enzyklopädie. In Michael Quante – Rózsa Erzsébet (szerk.) *Vermittlung und Versöhnung. Die Bedeutung der Hegelschen Philosophie in einem zusammenwachsenden Europa*. Münster, LIT Verlag.
- Makk Norbert 2002. Das Zeichen in Existenz. In *Hegel-Jahrbuch*. Berlin, Oldenbourg Akademieverlag. 170–173.
- Makk Norbert 2003. Hogyan olvassuk Hegelt? In Rózsa Erzsébet – Michael Quante (szerk.) *Az aktuális Hegel: tanulmánykötet a Münsteri Wilhelmsuniversität és a Debreceni Egyetem együttműködésében*. Ford. Makk Norbert. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 168–186.
- Marcuse, Herbert 1989. *Hegels Ontologie und die Theorie der Geschichtlichkeit*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Marx, Werner 1981. *Hegels Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt, Klostermann.
- Rohs, Peter 1978. Der Grund der Bewegung des Begriffes. In Dieter Henrich (szerk.) *Die Wissenschanft der Logik und die Logik der Reflexion*. Hegel-Studien, Beiheft 18.
- Rorty, Richard 1997. *Megismerés helyett remény*. Ford. Boros János és Csordás Gábor, Pécs, Jenkor.
- Rorty, Richard 2003. Some American Uses of Hegel. In Wolfgang Welsch – Klaus Vieweg (szerk.) *Das Interesse des Denkens. Hegel aus heutiger Sicht*. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Rózsa Erzsébet 1996. Hegel a megbékélésről – Repedések a rendszeren...? *Gond*, 11. 256–287.
- Rózsa Erzsébet 2007. Individualitás, fogalmiság, rendszer. A hegeli gyakorlati individualitás státusáról és jelentőségéről. *Kellék*, 33–34. 39–62.
- Schindler, Bruno 1994. *Die Sagbarkeit des Unsagbaren – Hegels Weg zur Sprache des konkreten Begriffs*. Würzburg, Königshausen und Neumann.
- Schmidt, Klaus J. 1997. *G. W. F. Hegel: Wissenschaft der Logik – Die Lehre vom Wesen*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Schöningh.

- Simon, Josef 1966. *Das Problem der Sprache bei Hegel*. Stuttgart, Kohlhammer Verlag.
- Surber, J. Paul 1975. Hegel's speculative Sentence. In Friedhelm Nicolin – Otto Pöggeler (szerk.) *Hegel-Studien* 10. Bonn, Bouvier. 211–230.
- Welsch, Wolfgang 2001. Hegel és az analitikus filozófia. Ford. Drimál István. *Magyar Filozófiai Szemle* 45/1–2. 177–197.
- Wohlfart, Günter 1981. *Der Spekulative Satz: Bemerkungen zum Begriff der Spekulation bei Hegel*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Wohlfart, Günter 1984. *Denken der Sprache – Sprache und Kunst bei Vico, Hamann, Humboldt und Hegel*. Freiburg–München, Verlag Karl Alber.